

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ կազմի մասին տեղեկությունները չկան:
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՒԱԾ է՝ Այս ձեռագրի ծաղկողը՝ ոմն որ «Խոնտոր էր ի յարուեստս», գործը թերի թողած է, սկսելով Կիպրոսի մէջ եւ յետոյ այն աւարտուած է Ակների վանքի մէջ: Ա. կողի վրայ կայ մեծ անարուեստ խաչ մը, հինգ զանազան գոյնի ակներով եւ չորս անկիւններու վրայ, կապարի վրայ մամլուած, անորոշ գծերով հրեշտակներ: Նոյնը կրկնուած Բ. կողի վրայ, ուր մէջտեղի զարդաքանդակը՝ հաւանաբար խաչ կամ Աստուածամօր կերպարը, այժմ կորսուած է:

207

ՁԵՌԱԳԻՐ ԹԻՒ՝ 9655, Աւետարան
ՁԱՓԵՐ՝ 14,5 x 8,5 x 3 սմ.
ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1618 թ.
ՏԵՂ՝ յաշխարհս ի Շախագ, ի գիւղաքաղաքս Եազով:
ՊԱՏՈՒԻՐԱՏՈՒ՝ անյայտ
ՍՏԱՑՈՂ՝ (ՆԵՐ) անյայտ
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՂ՝ անյայտ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ կազմի մասին տեղեկությունները չկան:
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՒԱԾ է՝ երկու կողերը ամբողջութեամբ արծաթապատ եւ դրուագուած: Ա. կողի վրայ Յիսուսի խաչելութիւնը: Իսկ Բ.-ի վրայ Աստուածածինը եւ Յիսուս Մանուկը: Կազմի կոնակը շղթայ, երեք խումբ, եռաշարք: Ունի կղզիանք: Այս մատանը գնուած է 1956 թուին, Նոյեմբերի 5-ին, Վանի նախկին բնակիչ է մը:

208

ՁԵՌԱԳԻՐ ԹԻՒ՝ 9658, Աւետարան
ՁԱՓԵՐ՝ 18 x 11,5 x 6,5 սմ.
ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1680 թ.
ՏԵՂ՝ Վան
ՊԱՏՈՒԻՐԱՏՈՒ՝ անյայտ
ՍՏԱՑՈՂ՝ (ՆԵՐ) Խաչատուր եւ իւրայինը
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՂ՝ անյայտ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ կազմի մասին տեղեկությունները չկան:
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՒԱԾ է՝ կազմի Ա. կողի վրայ կան ճնշումով կատարուած զարդեր եւ երեք խաչեր, որոնցմէ մէկը ականակուտ: Բ. կողի վրայ փոքրիկ խաչ, գեղեցկօրէն զարդարուած

կաշուի վրայ: Ունի երկու շղթայակերտ կըղպանքներ: Կը պատկանի Վասպուրականի ոսկերչական դպրոցին:

209

ՁԵՌԱԳԻՐ ԹԻՒ՝ 9693, Աւետարան
ՁԱՓԵՐ՝ 11 x 8 x 4 սմ.
ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1662 թ.
ՏԵՂ՝ Բաղէի մէջ աւարտուած
ՊԱՏՈՒԻՐԱՏՈՒ՝ անյայտ
ՍՏԱՑՈՂ՝ (ՆԵՐ) Մահտասի (մահտեսի) Մարկոս
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՂ՝ (արծաթեայ կրկնակազմը կազմող) Բաղդասար
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ կազմի մասին այլ տեղեկություններ չկան:
ԱՐԾԱԹԱՊԱՏՈՒԱԾ է՝ չորս կողմերու վրայ: Ա. կողի վրայ Քրիստոս, ձախին Աստուածածին իսկ աջին Յիսուս Մանուկ: Բ. կողի վրայ Աստուածածին եւ Յիսուս Մանուկ, արտասովոր յարդարումով: Կոնակը տափակ, երեք զուգահեռ ծխնեզարդ արծաթ թերթիկներ, իսկ փականի վրայ չորս աւետարանիչները, բոլորը դրուագուած: Կղպանքները մաս կը կազմեն փականին: Կը պատկանի Վասպուրականի ոսկերչական դպրոցին:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԻԱՑՈՒ «ՀԱՏԸՆՏԻՐ ՏԱՂԱՐԱՆ»-Ը

Նորայր Ն. Բիւզանդացին (1845–1915) եղել է դժբախտ բանասէր այն իմաստով, որ հնարաւորութիւն չի ունեցել հրատարակելու ոչ միայն իր բոլոր, այլ եւ գոնէ ամենակարեւոր աշխատութիւնները: Իր հաշուին Պոլսում տպագրել տուած «Հայկական բառաբանութիւն» (1880) փոքրիկ աշխատանքը նրան յայտնի դարձրեց որպէս գրաբար բնագրերի խելացի սրբագրիչի, շուէրուհի կնոջ մեկենասութեամբ լոյս ընծայած «Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն» հոյակապ բառարանը (Պոլիս, 1884) նրան հռչակեց, ըստ մեզ, փայլուն բառարանագիր, 1900 թ. Տիգրիսում «Իգմիրեանց մրցանակի» յանձնաժողովի հրատարակած «Կորիւն Վարդապետ եւ նորին քարգմանութիւն» խորագրին ուսումնասիրութիւնը, բանասիրական մի քանի յօդուածները նրան ապահովեցին աննման բանասէրի դիրք: Սակայն նա թողել է բանասիրական անտիպ գործեր, որոնք էլ աւելի են փայլ տալիս նրա այս եռապսակ փառքին եւ հրատարակութեան դէպքում կարող են օգտակար լինել նրա «համագրեացն», որոնց համար է միայն աշխատել, ինչպէս ինքն է բազմիցս յիշեցրել: Բացի դրանցից, Շուէրիյի Գէօթեթորգ քաղաքի համալսարանի կենտրոնական գրադարանում գտնուող նրա դիւանում պահուած են անտիպ միջնադարեան տաղերի նիւթեր եւ սրանցից նրա պատրաստած «Հատընտիր տաղարան»-ն ու «Յաւելուած»-ը, որոնք բացայայտում են նրա վաստակի անծանօթ մնացած մի փայլուն էջը: Տաղերին վերաբերող միւստրները հետեւեալներն են ըստ թղթապանակների ու վաւերագրերի համարների հերթականութեան եւ ոչ թէ ըստ նիւթերի խելացի դասակարգութեան, որը բացակայում է ամբողջ դիւանից: Փակագծուած նշումները մերն են:

Նորայրի դիւանում Տաղերին վերաբերող անտիպ նիւթեր

Թղթապանակ Fol. 4. 1-14

1. Վաւերագիր 4:1. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ «ՀԱՏԸՆՏԻՐ ՏԱՂԱՐԱՆԻՍ», էջ 385–646. (ընդօրինակել է 1906–1911 թթ., սկիզբը տե՛ս աստ, թ. 39: Նորայրը սովոր է եղել գրածներին եւ ընդօրինակածներին թուականները նշել):
2. Վաւ. 4:2. Ընդարձակ բարոյական տաղ, վերագրեալ Առաջնոց, Ումեմն Իմաստնոյ, Իմաստնոց, Յովհաննէս Պուզ Վարդապետի կամ լոյկ Պուզ Վարդապետի, Ֆրկան, Պիւլյիլ Վարդապետի, 38 էջ, 28 սեպտեմբեր 1906:
3. Վաւ. 4:4. Տաղք Յովհաննու Վարդապետի Երզնկայեցոյ, 24 էջ, 27 հոկտեմբեր 1906:
4. Վաւ. 4:5. Պղնձէ քաղաք, ըստ Ե. Տաղարանի Ս. Ղազարու, քիւ Ձեռ. 529. ք. գ., երեսք 1–99. «Ընդօրինակեմ նոյնութեամբ անփոփոխ պահեալ զգրութիւնն եւ գլխադրութիւնն, գլխադրելով միայն զյատուկ անուանս», 31 օգոստոս 1906, 30 էջ:
5. Վաւ. 4:6. Առաքելի Սիւնեցոյ տաղաչափութիւնք, 85 էջ, 27 օգ. 1906:

Թղթ. 4. 1:1–14

6. Վաւ. 1:1. Տաղարան Ս. Ղազարու, 22 էջ, 21 օգոստոս 1906:
7. Վաւ. 1:2. Տաղարան Ս. Ղազարու, 24 էջ, 24 սեպտեմբեր 1906:
8. Վաւ. 1:3. Պղնձէ քաղաք, էջ 220–223, 11–12 մայիս 1906 (ընդօրինակութիւնն առանց ձեռագրի նման):
9. Վաւ. 1:4. Սատանայ, Ադամ, Քրիստոս (եւ այլ տաղեր), 33 էջ, 1906:
10. Վաւ. 1:14. Տաղեր, ըստ Տաղարանին 1589 տարւոյ, 14 ապրիլ 1906:

ԹՂԹ. 4:օ. 4:1-5

11. Վաւ. 4:2. Կարապետ Վարդապետի Տաղ աշխարհացոյց գեղեցիկ, 6 էջ, 1565:

ԹՂԹ. 4:օ. 5:1-20

- 12. Վաւ. 5:3. Նահապետի հառակոնիսացոյ Տաղ սիրոյ ի ժե Տաղարանէն Ս. Ղազարու, էջ 404 (եււն), 110 էջ, յունուար 1899-4 մարտ 1899 (սեւագիր ընդօրինակութիւն):
- 13. Վաւ. 5:4. [Նախորդից, սեւագիր արտագրութիւն, 6 էջ]:
- 14. Վաւ. 5:11. «Հատընտիր Տաղարան» հայ բանաստեղծից ի դարսն ժբ-ժբ, 21 յուլիս 1902 եւ 30 սեպտեմբեր 1905, 44 էջ. 1903, 52 էջ (սեւագիր արտագրութիւն: Այստեղ կան նաեւ տեղեկութիւններ տաղասացների եւ տաղերի մասին):
- 15. Վաւ. 5:12. Բառք Տաղից Նահապետի հառակոնիսացոյ ի «Բառագիրք հայոց Dictionarium armenum-latinum» Փրանկիսկոս Ռիվոլայ, 16 հոկտեմբեր 1905, 35 էջ:
- 16. Վաւ. 5:15. Նահապետի հառակոնիսացոյ Տաղ սիրոյ, ի ժե Տաղարանէն Ս. Ղազարու, 11 էջ, 31 յուլիս 1905:

ԹՂԹ. 4:օ. 9:1-39

- 17. Վաւ. 9:21. Տաղ թռչնոց, 8 էջ:
- 18. Վաւ. 9:25. Կոստանդնի Երզնկայեցոյ երկու տաղ սիրոյ, 12 էջ (եւ նամակ Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանին, 3 հոկ. 1905):
- 19. Վաւ. 9:35. Տաղ սրբոյն Ստեփանոսի, 4 էջ, 8 յուլիս 1895:
- 20. Վաւ. 9:37. [Ինչ-որ տաղ, 8 էջ]:

ԹՂԹ. 4:օ. 10:1-18

- 21. Վաւ. 10:2. Տաղ Նահապետի հառակոնեցոյ Քուչակ կոչեցելոյ, 4 էջ, 21 նոյեմբեր 1905:
- 22. Վաւ. 10:6. Տաղ [անվերնագիր, սկսուածք՝ «Այտոյ չեմ ի գար ի քեզ»], 4 էջ, 2եռ. Ս. Ղազարու, Թ. 160. ք. գ., էջ 189-207: (Ընդօրինակութիւն Հ. Մ. Պոտուրեանի, 9 յուլիս 1906):
- 23. Վաւ. 10:7. [Նամակ Հ. Եսայի Վ. Տայեցուն, 6 դեկտեմբեր 1908, «Տաղ թռչնոց»-ի վերաբերեալ, 7 էջ]:

ԹՂԹ. 4:օ. 11:1-28

- 24. Վաւ. 11:12. ՏԱՂԱՐԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԽԱՌԱԿՈՆԵՅԻՈՅ ՔՈՒՉԱԿ ԿՈՉԵՅԵԼՈՅ, 148 էջ, 1906: Մասն առաջին, Տաղ սիրոյ, էջ 1-135: Մասն երկրորդ, Տաղ պանդխտի, էջ 136-141: Մասն երրորդ, Տաղ սքափականի, էջ 142-148:
- 25. Վաւ. 11:13. Նահապետի հառակոնեցոյ Տաղ սիրոյ, 166 էջ, 1905:
- 26. Վաւ. 11:14. Նահապետի հառակոնիսացոյ Տաղ սիրոյ, 32 էջ, 29 օգոստոս 1905:
- 27. Վաւ. 11:15. Պանդուխտ առ կոունկն (2 տարբերակ), «Հոգի՛, մի՛ ասեր դարիպ», Հոգեւորական կամ տօնական տաղեր 15 էջ, 11 օգ. 1905:
- 28. Վաւ. 11:16. Տաղարանի եւ Տաղասացի, 43 էջ (մատենագրութիւն), 5 նոյեմբեր 1902:
- 29. Վաւ. 11:17. Ընդարձակ բարոյական տաղ, 44 էջ (սեւագիր արտագրութիւն), 11 հոկտեմբեր 1906:
- 30. Վաւ. 11:18. Յովհաննէս Վարդապետի Տաղ թռչնոց, հանեալ ի մատենադարանէ գրչագրաց 33. Անտոնեան Հարց յՕրթաբէջոյ, 26 էջ:

ԹՂԹ. 4:օ. 12:1-25

- 31. Վաւ. 12:1. Առաքեալ կամ Առաքել Սիւնեցի, էջ 1-48: Առաքել Բաղիշեցի, էջ 49-108: 28 նոյեմբեր 1902-3 յուլիս 1903:
- 32. Վաւ. 12:3. Տաղ սիրոյ գեղեցիկ, 7 էջ, 11 սեպտեմբեր 1905:
- 33. Վաւ. 12:4. Յուցակ մատենագրութեանց եւ թարգմանութեանց ժբ-ժե դարուց չեւ եւս հրատարակելոց, 44 էջ, 14 փետրուար 1890 (աստղանիշով նշուած են նաեւ տպագիրները. կան նաեւ տաղասացներ: Սեւագիր, մաքուրն ուղարկել է Վիեննա Հ. Ղ. Յովնանեանին):
- 34. Վաւ. 12:6. Տաղ սիրոյ, Տաղ մէկիսի, 26 յուլիս 1896, 4 էջ:
- 35. Վաւ. 12:10. Այլ տաղ վասն բարեգործութեան մարդկան ի Փիրիկիէ աշխարհականէ ասացեալ, 3 էջ, 4 նոյեմբեր 1905:
- 36. Վաւ. 12:14. Առ Տէր Արշակ Զօպանեան, 9 մարտ 1906 (տաղերի նրա հրատարակութեան եւ Քրանսերէն թարգմանութիւնների մասին դիտողութիւններ Ա. Զօպանեանի իսկ խնդրանքով, 26 էջ սեւագիր, մաքուրն ուղարկել է նրան, Փարիզ):
- 37. Վաւ. 12:15. Առաքելի Սիւնեցոյ Տաղաչափութիւնի, 10 էջ, 15 սեպտեմբեր 1906 (տաղերի վերնագրեր, սեւագիր):
- 38. Վաւ. 12:19. Առաքել հարտեաշ, 3 էջ (բառերի բացատրութիւն, ուրիշ ձեռքով, իր էլ յաւելումներով եւ սրբագրութիւններով):
- 39. Վաւ. 12:23. ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ ԻՄ «ՀԱՏԸՆՏԻՐ ՏԱՂԱՐԱՆԻՍ», էջ 1-384, 11 սեպտեմբեր 1905-ից սկսած, (չարունակութիւնը տե՛ս աստ, Թ. 17):

ԹՂԹ. 8:օ. 4 B: 31-46

- 40. Վաւ. 4:31. Տաղարան ժԶ Ս. Ղազարու, 2եռ. ք. 330. դ. բ., 6 էջ (սեւագիր ընդօրինակութիւն), 2 նոյեմբեր 1905:
- 41. Վաւ. 4:32. Ակ, -եակ եւ ակ կամ -էկ, -իկ, -ուկ նուագական կամ փաղաֆշական
- 42. Վաւ. 4:33. Ա մասնիկի Նահապետի Քուչակի (եւ ուրիշների տաղերում), 30 էջ, 23 յունուար 1906:
- 43. Վաւ. 4:34. Տաղարան Նահապետի հառակոնեցոյ Քուչակ կոչեցելոյ, 12 էջ, Վերջին յարդարումն (Տաղարանի բաժանումն ըստ մասերի), 12 էջ, 9 նոյեմբեր 1906:
- 44. Վաւ. 4:35. (Նոյնից) 24 էջ, 26 յունուար 1906 (մասամբ գծերով ջնջուած սեւագրութիւն):
- 45. Վաւ. 4:36. Տաղ Նահապետի Քուչակի ի Տաղարան Ս. Ղազարու, 5 էջ, 4 օգոստոս 1905: Տեղեկութիւնի գ՛նահապետէ Քուչակէ, էջ 6-13:
- 46. Վաւ. 4:37-38. Ընթերցմունք Նահապետի հառակոնեցոյ, էջ 1-9 եւ 1-16, 20 յուն. 1906: (Մէջ է բերել այն տողերը, որ ուրիշ հեղինակներ բանաբար եւ Քուչակի տաղերից):
- 47. Վաւ. 4:39. Դիտողութիւնի ի տաղս Նահապետի հառակոնեցոյ, էջ 1-44, (մասամբ ջնջուած սեւագիր):
- 48. Վաւ. 4:40-42. Հատընտիր Տաղարան Նախնեաց, 6 յուլիս 1906, 50 էջ (սեւագիր նշումներ):
- 49. Վաւ. 4:43. ՀԱՏԸՆՏԻՐ ՏԱՂԱՐԱՆ, 608 էջ (վերանայուած, համեմատուած եւ սրբագրուած):
- 50. Վաւ. 4:44-46. [Տաղերի մասին զանազան նշումներ, 60 թերթիկ]:

ԹՂԹ. 8:օ. 5:1-31

51. Վաւ. 5:1. [Տաղեր, 60 էջ թղթիկների վրայ]:

ԹՂԹ. 8:օ. 4 A: 1-30

52. Վաւ. 5:8. [Տաղեր, 86 էջ, ուրիշ ընդօրինակութիւն]:

հարկաւոր թուանոց երգերուն մէջ. խաբուիլ անհնար է» (տե՛ս «Նորայր Ն. Բիւզանդացու նամակները Վիեննայի Մխիթարեաններին», հրատ. Մարտիրոս Մինասեան, անտիպ, նամակ թ. 25):

Հայերէն միջնադարեան տաղերի մի ուրիշ գնահատող, սիրահար եւ հրատարակիչ եղել է Հ. Ն. Ակինեանը: 1908 եւ 1909 թթ. Նորայրը, երբ անտանելի ցաւերով է տառապել ու վիրահատութեան ենթարկուել, չի մոռացել իր սիրելի տաղերը. խնդրել է Հ. Ն. Ակինեանից, որ այս ինչ կամ այն ինչ տաղը հրատարակի «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, եւ տպագրուածները մասին իր դիտողութիւններն է հաղորդել նրան (տե՛ս նշուած նամակներում թ. 32-36 նամակները) եւ խնդրել, բացի լոյս տեսածներէս, որոշ տաղերի ընդօրինակութիւնները:

Նորայր Ն. Բիւզանդացու կազմած անտիպ «Հատընտիր տաղարան»-ն իր նմաններից տարբերւում է բնագրերի խոր քննակառուութեամբ եւ անհրաժեշտ սրբագրութիւններով, գլխաւոր տարբերակների ամբողջի համադրութեամբ ոչ թէ էջատակում այս կամ այն բառի դէպքում, այլ ամբողջ տաղի կրկնութեամբ: Ով զբաղուել է գրաբար որեւէ քննական բնագրի պատրաստութեամբ, տեղեակ է անհամար դժուարութիւններին, որոնք ծառանում են: Արդ՝ գրաբարի քերականութիւնը եւ բառապաշարը քիչ թէ շատ ծանօթ են. բայց Նորայրը պատրաստել է միջին կամ «ստորին» (ինչպէս գրել է) հայերէնով գրուած տաղերի գիտական բնագրեր, հայերէն, որի քերականական կանոնները ճշտուած ու սահմանուած չէին նրա ժամանակ, իսկ բառարանը միանգամայն անծանօթ էր: Սակայն Նորայրը տարիներ առաջ պատրաստել էր միջին հայերէնի բազմահատոր բառարանը՝ «Բառագիրք ստորին քայերէնի» (անտիպ), որի հարստացմանը նպաստում էին, միւս կողմից, տաղերը: Ուստի կարող էք պատկերացնել, թէ գիտական ինչպիսի՜ թանկագին աշխատանք է Նորայրի «Տաղարանը»: Նորայրին անծանօթ հայերէն ձեռագրերը, որոնք բովանդակում են քուչակեան եւ այլ տաղերի տարբերակներ, կարող են միայն լրացնել այդ գործը, բայց ոչ նսեմացնել կամ արժէքազրկել: Ուստի աւելորդ է կոչ անել, որ Նորայրի «Տաղարան»-ը ուսումնասիրուի կամ լոյս ընծայուի ի պատիւ նրա յիշատակի եւ յօգուտ «իր ազգի», որի համար նա աշխատելիս է եղել անդադրում:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Ժննի համալսարան

Հետեւեալ անտիպ երկու նամակները Նորայրի գրչից են, երբ դեռ Ս. Ղազարի Մխիթարեան վարդապետ էր:

Նորայր Ն. Բիւզանդացին միջնադարեան տաղերի
եւ թատերական լեզուի մասին¹

«Ազնիւ Պարոն Մանուէլ էսայեան,

Շատ շնորհակալութեամբ ընթերցայ Քնար Հայկականը² զոր խնդրեր էի Ձեզմէ Յ. Հ. Բառնաբաս Վ.ի բերնով, եւ ահա կը փութամ դարձնել զայն ձեռուդնիդ: Գրքին մէջ նշանակուած ծանօթութիւններէն իմացայ որ դուք ալ ինծի պէս սիրող էք ազգային երգոց եւ խաղուց, որոնք թէպէտ գրուած ուսմիկ լեզուով եւ երբեմն նաեւ անարուեստ տաղաչափութեամբ, պէտք չէ արհամարուին ճշմարիտ հայ բանասիրէ մը: Ձեմ գիտեր թէ ինչ աստիճանի ընդունելութիւն գտած է Ձեզմէ Միանսարեանի երգոց հաւաքածուն, որ pompeusement Քնար Հայկական կը կոչուի, բայց ըստ իս աստիկ աւելի խառնիխուռն, անոճ եւ ցուրտ խմբագրութիւն մը չի կրնար ըլլալ, ուր քովէ քով շարուած են

¹ Նորայրի Դիւան, «Նամակք» (սեւագրութիւններ), Թղթ. 4:0, 1:14, Վաւ. 4:7, էջ 31-34 (մեր էջակալմամբ):

առանց ամենեւին ընտրութեան սրբազան երգիչք եւ տարփաւոր բանաստեղծք, ուր փոխն ի փոխ կը լսուին հոգեբազողաց ձայները շարականներու եւ մեղեդիներու մէջ, եւ Շամլի Մելքոյի, Միսկին Գուրգի, Գուրջի Նազէի, Գիչիկ Օղլանի եւ ուրիշ կովկասային աշուղներու խաղերն: Միթէ մեր յետին ժամանակաց մատենագրութեան մէջ՝ սկսեալ ԺԴ եւ ԺԵ դարերէն՝ չկա՞ն տաղասացք որ քաղցր լեզուով եւ քաղցրագոյն իմաստներով երգած չըլլան սէրը, ուրախութիւնը, պանդխտութիւնը, ժամանակակից տխուր դէպքերը: Ո՞ւր է Յովհ. Թուղուրանցու մը, Աղթամարցի Գրիգորիս կաթողիկոսի մը, Եւդոկիացի Մինասի մը, Պաշիկ Երէցի մը, Սարկաւազներու, Ստեփանոսներու, Մարտիրոսներու եւ այլ ոց յիշատակումը: Ինչո՞ւ համար հրատարակիչը եւ ոչ ասոնց անուանը տեղ մը կը շնորհէ իր ստուար հատորին մէջ եւ ընդհակառակն լիուլի կը ծեփէ զայն շամախեցի, տիփխիսեցի երգիչներու կամ Լազարեան եւ Դորպատեան վարժարանաց աշակերտներուն տաղերովը: Արդեօք տգիտութի՞ւն է, մոռացութի՞ւն է, չէ՞ նէ երկրորդ հատորի մը պատրաստութիւն: — Ո՞ւր դնենք նաեւ ուսերէնէ, գերմաներէնէ, գաղղիերէնէ եւ իտալերէնէ թարգմանուած երգերը, զորոնք խառնած է հայկական արտադրութեանց հետ Հայկական Քնարի անուամբ: Ես կարծեմ թէ Ազգային Տաղարան մը պէտք չէ այսպէս խմբագրուած ըլլայ, կամ թէ այսպիսի խմբագրութիւն մը պէտք չէ Քնար Հայկական ըսուի. միով բանիւ՝ թօթափելու խիստ շատ բան կը տեսնեմ այդ գրքին մէջ, իսկ առնելու խիստ քիչ բան:

Ընդունեցէք սիրոյ բարեւներս:

Հ. Յ. Թերզոնց

Գատը գիւղ, 1870 օգ. 8.

Առ ազնիւ Պ. Մանուէլ էսայեան, Օրթագիւղ»

1870 սեպտ. 2

«Ազնիւ Պարոն Մանուէլ էսայեան,

Հաճութեամբ կարդացի Ձեր պատուական թուղթը, յորում քիչ շատ կը միաբանիք Քնար Հայկականի վրայ ըրած տեսութեանս, եւ որովհետեւ կ'իմացնէք թէ նոր տաղարան մը հրատարակելու միտքն ունիք, ժամ է որ Ձեզի յայտնեմ թէ նոյն փափաքը ես ալ ունեցած եմ եւ ինչուան այսօր ունիմ սրտիս մէջ: Տարիներէ ի վեր այս փափաքս գործադրելու նպատակաւ աշխատած եմ հաւաքել դասակարգել եւ մեկնել՝ ձեռագիր տաղարաններու, օրագիրներու եւ ուրիշ բանասիրական հրատարակութեանց մէջ ցան եւ ցիր սփռուած երգերը, եւ տակաւին աշխատութեանս եւ ոչ իսկ կէսը հասած կը համարիմ ինքզինքս: Իմ վախճանս էր մեր ամէն երգիչներուն վրայ՝ սկսեալ այն ժամանակէն յորում ուսմական բարբառը կը սկսի ի գիր արժաժանալ, կենսագրական գիտելիք հետախուզել, կշռել տաղերուն մատենագրական կամ բանաստեղծական արժէքը, դիտողութիւններ ընել գործածուած լեզուոյն կազմուածքին, ոճերուն եւ բառերուն վրայ, եւ ասանկով լուսաւորել մեր յետին դարուց գրականութեան մթին խորչերէն մէկը: Աշխատութեանս մէջ կը քաջալերիմ այն յուսովը թէ օգտակար ծառայութիւն մը կը մատուցանեմ համազգեացս որ միշտ ի սկզբանէ ի վեր սիրած են «գիւրեանց կար աստուածաց զվիպասանութեան», եւ թէպէտ ձեռուդնիս հասած երգոց մեծագոյն մասը հոգեւ առասպելաց զվիպասանութեան», եւ թէպէտ ձեռուդնիս հասած երգոց մեծագոյն մասը հոգեւ սթափական երգեր ալ, որոնց մէջի փափուկ բացատրութիւնները, աշխոյժ նկարագիրները, տըրփոտ սրտի մը մեղմ կամ ուժգին գուրցուածքները չեմ փոխեր Անակրէտի եւ Կատուլլոսի գրածներուն հետ: Ծանօթ է ամենուն որ հայկական դպրութիւնը իբրեւ պատմագիրք, ճարտասանք, քերթողք, առակախօսք, քերականք, եւ այլն, մշակողներն, ծաղկեցնողներն եկեղեցականք եղած են. բայց շատ մեծ եղաւ զարմանքս երբ տեսայ որ ունեցած ամէն սիրերգակ եւ ծաղրերգակ բանաստեղծներս ալ՝ կրօնից սրբամօրուս պաշտօնեայք են, երբեմն լոկ քահանայ կամ վարդապետ մը, երբեմն արքեպիսկոպոս մը, երբեմն ինչուան նաեւ կաթողիկոս մը: Ասանկ են Յովհ. Թուղուրանցի Սոյ

² Տաղարանը կամ երգարանը 1868 թ. լոյս է տեսել Միքայէլ Միանսարեանցի հրատարակութեամբ:

կաթողիկոսը ժՆ դարուն վերջերը, եւ Գրեգորիս կաթողիկոս Աղթամարայ ժՁ դարուն մէջ, որոնց տաքուկ եւ դարձադարձ հառաջանքները, երեւակայեալ կամ իրական սիրուհիներու հեշտալից նկարագիրներն եւ բուռն խօսուածքը չեմ կրնար շատ յարմար գտնել իրենց վիճակին: Կան սիրոյ ուրիշ երգեր ալ որոնց հեղինակները՝ հաւանօրէն քահանայական կարգէ ըլլալուն համար՝ չեն ուզած որ անունին ծամծամուի աշխարհականաց բերնին մէջ, եւ ծածկեր են իրենք գիրենք, եւ ըստ իս՝ ամենէն աւելի զգածամբ եւ խանդաղատանօք գրուածներն ասոնք են: — Ուրիշ զարմանալի բան մ'ալ որ շատ տեսակ խորհրդածութեանց առիթ եղաւ ինծի. ազգասիրական տաղի մը եւ ոչ իսկ հետքը գտած եմ:

Գալով ձեր գրած Արշակ Բ ողբերգութեանը, որմէ օրինակ մը ազնուութեամբ շնորհեցիք ինծի եւ կը խնդրէք որ ըրած քննադատութիւնս չզլանամ ձեզմէ, պէտք է խոստովանիմ որ թատերգական ռճոյն վրայ մասնաւոր ուսում ըրած ըլլալով՝ չեմ կրնար ո'նչից դատաստան մը ընել գրութեանդ վրայօք եւ կը ձգեմ զայն ձեռնհաս եւ աւելի կիրթ ճաշակ ունեցող ճարտարներուն: Միայն մէկ բանի մանր եւ թեթեւ դիտողութիւններ կը համարձակիմ համառօտիւ նշանակել հոստեղ, գիտնալով որ հեղինակ մը միշտ կ'օգտուի նոյն իսկ իրեն խճճող կրիտիկներուն շատ հեղ անիրաւ դատաստաններէն, ո'ւր մնաց բարեկամի մը սիրալիր եւ մտերմական խորհուրդներէն:

Նախ եւ առաջ, լեզուն քիչ մը չափէն աւելի քերած մաքրած՝ որով տեղ տեղ քաշկուտած երեցաւ ինծի. պարզ խօսինք՝ չեմ կրնար ընդունիլ որ այսպիսի լեզու մը, զոր կը բանեցնէ նաեւ Պ. Հիսարլեան իր ՆՅՈՅ վիպասանութեան մէջ, հասարակաց գրութեան լեզու մ'ըլլայ. որչափ որ ալ կը սիրեմ կը պաշտեմ մեր գրոց սքանչելի բարբառը, չեմ ուզեր որ աշխարհիկ լեզունիս ալ կորսնցնէ իր պարզութիւնը, որով եւ շնորհքը, եւ տեսակ մը լեզու ծնանի՝ որ հարազատ գրաբարին քով նուազի եւ նսեմանայ, սովորական աշխարհաբարին քովն ալ՝ գոյնզգոյն եւ խատուտիկ լաթեր հագած մարդու մը պէս երեւնայ, աչք շլացնող, բայց չէ թէ յագեցնող: Տեղ տեղ չկրցայ լաւ ըմբռնել խօսքերուն իմաստը, եւ թերեւս դուք ալ այդ բանէն կասկածելով՝ մէկ երկու անգամ գաղղիբերէն բացատրութեամբ ուզեր էք յայտնի ընել մտքերնիդ: Մենք այնպիսի դարու մը մէջ կ'ապրինք որ ամէն բանէ առաջ պարզութիւն կը սիրեն. ինչո՞ւ դրաբար լեզուին խրթնութիւնները եւ զարտուղութիւնները ջանանք մտցնել հասարակ խօսակցութեան մէջ, որ անհասկանալի կամ դժուարհասկանալի ըլլալէն գատ ուրիշ բան չչահիր:

Էջ 37 Վասակայ երկրորդ խօսքին առջի տողին մէջ գրուած հոմանի բառին միտքը չեմ հասկընար. նոյնպէս էջ 22: Զրուանդխտոյ խօսքին մէջ ի տէգս քաւալիմ բացատրութիւնը: Էջ 63 Արշակայ առաջին խօսքին մէջ փայլակաւառառանչեցուցանիցես տասնամականեան բառը որ տողին կէսէն աւելին բռնած է, չյարմարիր խիտ առ խիտ գրուած փաղաքշական եւ փափկավանկ բառերուն քով եւ կը խնդրեմ որ աստոր տեղ ուրիշ բառ մը գտնաք: Էջ 43, «Չմեկնես ի'նչ են այն լեռներն զորոնք քթիդ չէին տաներ» խօսքը Բիւզանդի գրոց մէջ այդ նշանակութիւնը չունի. «Ո՞վ են լեռներն այնոքիկ՝ զորս դուն ընդ ունջ տանէիր» կը հասկցուի «Ո՞վ են այն լեռները զորոնք դուն գետնին տակ կ'անցընէիր», վասն զի առաջ եւ ետքը կ'ըսէ նաեւ ընդ գետին տանել. ա՛յլ է ունչ՝ քիթ, եւ ա՛յլ ունջ՝ տակ, խոր, յորմէ եւ ընթովին: Էջ 8 Արշակայ խօսքին մէջ «Ի՞նչ ալ մի յառնես» եւ ալլ ն, բացատրութիւնը նման է տաճիկ գուրցուածքին սէ՞ն տէ՞ մի. անոր համար կարծեմ վերցնելու է այդ մին, եւ եթէ կ'ուզէք, կրնաք 1847 տարուան Բագմալիպի 165 երեսը գրուած հմուտ յօդուածը աչքէ անցնել մի մասնիկին նկատմամբ: Երբեմն կու կը գրէք եւ երբեմն կը, ինչո՞ւ միութիւն պահուած չէ. կարելի՞ չէ որն որ կրկին յարաբերականին տեղ միայն որ գործածել. — ամէն «ամենայն» բառի նշանակութեամբ միշտ էով գրելու է եւ էով գրելու ուղղագրութեան դէմ կը համարիմ, թէ պէտ եւ Ալիշան Վարդապետն ալ միշտ եչով կը գրէ. ձեռագրաց մէջ ամէն կը գրուի, եւ Արա. Այտընեան ալ իր Քննական Բերականուրթեան մէջ ամէն գրութիւնը կը դատապարտէ: Էջ 23 Շահանդըխտոյ երկրորդ խօսքին մէջի սօսալիւն բառը ոսկերտոյ համար կարծեմ չկրնար ըսուիլ, վասն զի այդ իմաստը ահագին եւ քստմնելի գաղափար մը կը զարթուցանէ մարդուս մտքին մջէ, մինչդեռ սօսալիւն՝ բարակ հովէ մը ծածանեալ տերեւոց մեղմիկ խօշիւնը կը յիշեցնէ:

Բ Հանդիսին Ե Տեսլեան մէջ ախորապետին երեւնալն եւ անեւերեւոյթ ըլլալը մէկ կ'ըլլայ. այդ անձը էական մաս մը չունի ողբերգութեան մէջ, եւ հանդիսատեսք անշուշտ կրնան իրենք հարցնել

Թէ ինչո՞ւ աննշան մարդ մը կը ներկայանայ տեսլարանին վրայ եւ ընդհանուր խաղին հետ կապ չունեցող պարագայ մը ճոխանալով կը պատմէ:

Ահաւասիկ ասոնք են, ազնիւ Պարոն, ողբերգութեանդ վրայ ըրած փոքրիկ դիտողութիւններս, որոնք ամենեւին չեն կրնար նուագեցնել մտքիս մէջ հայրենասիրական խօսքերէդ, վառվառն նկարագրութիւններէդ եւ ճարտար դրուագներէդ զգացած ախորժս: Զեզի համար ամենէն մեծ վարձք եւ ամենէն մեծ խրախոյս կը համարիմ այն ծափահարութիւնները զորոնք անշուշտ աննախանձաբար Զեզի պիտի շնորհեն հանդիսականք, ցուցնելով թէ կը զգան, կը հասկնան Արշակայ եւ իր զօրավարին բերանը դրուած հայասիրիկ խօսքերուն գեղեցկութիւնը եւ վստմութիւնը:

Մաղթելով Զեզ յաջողութիւն, մնամ անզուտութեանդ սիրոյ ողջունիւս:

Հ. Յ. Թերզոնց»